

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 81'36:001(049.32)

ТРАДИЦІЙНА ГРАМАТИЧНА ПРОБЛЕМА В НОВОМУ НАУКОВОМУ ПРЕДСТАВЛЕННІ

(Р. О. Христіанінова. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Раїса Олександрівна Христіанінова. – К. : Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.)

Монографія Раїси Христіанінової “Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові” – класичний приклад інтерпретування загальновідомої проблеми в тому ракурсі, якого потребує, а як точніше, то вимагає сучасний стан науки. Об’єктом дослідження обрано складнопідрядні речення, зокрема їхню формально-граматичну й семантико-синтаксичну типологію, вифундувану на нових принципах функційно-категорійної граматики, теорії семантико-синтаксичної валентності, кореферентності, реєстрових переходів.

Спочатку кілька загальних міркувань щодо рецензованої монографії. Складнопідрядні речення мають давню традицію вивчення, лінгвістичній науці відомі кілька їхніх типологій, що, з одного боку, полегшувало роботу дослідниці, а з іншого – ускладнювало, позаяк треба було щоразу дистанціюватися від традиції, знаходити нове, те, що сформує осердя власної концепції. І з цим вона успішно справилася, запропонувавши типологію складнопідрядних речень з притаманними їй логічною стрункістю і належним ступенем диференціації. Цю типологію поширено на тло всієї системи речень сучасної української мови, що уможливило розкриття внутрішньосистемних зв’язків між чинними в сучасній українській мові різними типами речень. Авторка виокремила складнопідрядні речення типової формальної структури, які пов’язані трансформаційними зв’язками з простими реченнями й побудовані на основі тих самих видів підрядного зв’язку, що й прості речення, катафоричні складнопідрядні речення, предикативні частини яких поєднані специфічним прислівно-кореляційним зв’язком, притаманним тільки цьому типові речень, та приєднувальні складнопідрядні речення, підрядні частини в яких мають ознаки приєднувальних конструкцій і поєднані специфічним підрядним зв’язком – приреченнєво-кореляційним. Раїса Олександрівна в докладно, розвиває, конкретизує новими відомостями граматичний погляд Івана Вихованця про відсутність жорсткої відповідності між формально-граматичним і семантико-синтаксичним рівнями розглянутих речень. Такий підхід вигідно вирізняє авторську точку зору, без залучення додаткових дослідницьких процедур вияскравлює її пріоритетні риси.

Звернемо увагу і на виклад матеріалу. Раїса Олександрівна чітко й зрозуміло формулює основні положення та висновки, що стосуються, по-перше, критеріїв розрізнення формально-граматичних і семантико-синтаксичних типів складнопідрядних речень, складнопідрядних і речень інших типів – із взаємозалежними частинами, складносурядних, простих речень зі вставленими конструкціями, по-друге, функцій сполучних засобів у структурі складнопідрядних речень, по-третє, характеру симетрії / асиметрії між формально-граматичним і семантико-синтаксичним рівнями речень.

Актуальність, перспективність рецензованої роботи чітко окреслено у вступі. Вони не викликають жодних сумнівів.

Перший розділ монографії – “Складнопідрядні речення в контексті синтаксичної науки” – містить теоретичні засади дослідження. Одна з найважливіших засад – розуміння складнопідрядних речень як організованої системи, що має свій центр і периферію. Переконаливо вмотивовано центральність конструкцій з приреченневими підрядними частинами, напівпериферійність конструкцій з прислівними підрядними невалентного характеру, периферійність конструкцій з прислівними підрядними валентного характеру. Найпериферійніше місце в системі складнопідрядних речень відведено конструкціям з опосередкованими підрядними, оскільки вони утворені внаслідок контамінації простого й складнопідрядного речень з тотожними лексичними компонентами. Авторці рецензованої роботи вдалося різновекторно з’ясувати особливості вияву категорії підрядності в складнопідрядних та простих реченнях, установити спільне і специфічне в характері підрядного зв’язку, формах репрезентації та засобах вираження.

Позитивним моментом першого розділу слід вважати також чітке окреслення дискусійних питань сучасної теорії складнопідрядних речень, передусім таких, як витлумачення синтаксичної природи та засобів зв’язку конституювальних компонентів означених речень, закріплення окремих типів речень за складнопідрядними, визначення меж складнопідрядних речень у цілісній системі складних речень сучасної української мови, окреслення типологічного корпусу складнопідрядних речень тощо. Проаналізувавши різні колишні й сучасні підходи до сутності означених проблем, авторка чітко й послідовно вмотивовує свою лінгвістичну позицію. У її розумінні складнопідрядні речення постають як цілісні синтаксичні одиниці, структурувальні компоненти котрих є граматично нерівноправними, мають формальну й змістову організацію, властиву простим реченням, тобто зберігають предикативність. Опиняючись у структурі складнішої синтаксичної конструкції, вони втрачають комунікативну самостійність і здебільшого зазнають граматичних модифікацій, тому самі по собі не можуть існувати, а функціонують лише в ролі частин складнопідрядного речення. Зазвичай підрядний зв’язок між предикативними частинами оформлений за допомогою сполучників або сполучних слів, зрідка складнопідрядні речення репрезентовані безсполучниковими конструкціями.

Вирізнимо ще одне суттєве, достатньо аргументоване в монографії положення аналізованої концепції: складнопідрядні речення є багатовимірними одиницями, які мають складну структуру, спричинену взаємодією трьох відносно автономних, але водночас тісно пов'язаних між собою ярусів – формально-граматичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. Як відомо, функційно-категорійна граматики базується на системі граматичних категорій, які дають змогу систематизувати мовні явища, відтворити їхню організацію. Різноманітну природу речення відображають відповідні синтаксичні категорії, систему яких у сучасному українському мовознавстві загалом уже досить глибоко висвітлено (ідеться про праці І. Р. Вихованця, М. В. Мірченка, А. П. Загнітка, Н. В. Гуйванюк, В. Д. Шинкарука та ін.). За спостереженнями дослідниці, категорійна структура різних типів речень регламентована певними особливостями актуалізації основних диференційних ознак тих або тих категорій, відмінностями ієрархічних зв'язків між спорідненими категоріями, тому цілком виправданим у роботі є окремий підрозділ (1.5), присвячений висвітленню специфіки категорійної структури складнопідрядних речень. Раїса Олександрівна сумлінно проаналізувала цю проблему й чітко окреслила формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні категорії досліджуваних нею речень, узявши під особливий дослідницький контроль формально-граматичні категорії підрядності та семантико-синтаксичні категорії вторинної предикатності, що є базовими для складнопідрядних речень.

Високої оцінки заслуговує другий розділ монографії – “Формально-синтаксична організація складнопідрядних речень”. Погляд на формально-граматичне розмаїття складнопідрядних речень новий, оригінальний і водночас спроектований на відому функційно-категорійну типологію Івана Вихованця, яку йому вдалося створити на основі видів підрядного зв'язку між предикативними частинами. Загальновідомо, що ту або ту типологію можна вимodelювати за наявності певного репертуару диференційних рис, за допомогою яких один тип протиставлений іншому (іншим). Підґрунтям формально-граматичної типології складнопідрядних речень, представленої в роботі, слугують кілька критеріїв: способи оформлення залежної предикації, види підрядного синтаксичного зв'язку, характер підпорядкування підрядної частини головній. Дослідниця вирізнила три способи оформлення залежної предикації в складнопідрядних реченнях: через звичайну підрядну частину, катафоричну конструкцію та з використанням техніки “підрядного приєднання”. На цій підставі виокремлено три основні формально-граматичні типи складнопідрядних речень: типової формальної структури, катафоричні та приєднувальні (підрозділ 2.3). Встановлено також чіткі розрізнявальні риси цих трьох типів речень, вмотивовано доведено, що в складнопідрядних реченнях типової формальної структури підрядні частини функціонують як прислівні або приреченнєві поширювачі головної частини, у катафоричних – підрядна частина “заповнює своєрідну лексичну неповнозначність” анафоричного займенникового слова в головній частині, а приєднувальні складнопідрядні речення вирізняє низка специфічних ознак.

Загалом поділяємо погляд на іманентні характеристики приєднувальних складнопідрядних речень і зауважуємо, що їх можна було б сформулювати чіткіше й лаконічніше. Аналізовані три формально-граматичні типи складнопідрядних речень за видами підрядного зв'язку та характером підпорядкування підрядної частини головної диференційовано на підтипи, а подеколи ще й на різновиди. Не зайвим буде навести для прикладу одну з найрозгалуженіших ланок цієї типології. Зокрема, складнопідрядні речення типової формальної структури ранжовано на три підтипи: із приреченневими, прислівними й опосередкованими підрядними. Так само конструкції кожного з підтипів поділено на окремі різновиди: перший – з підрядними, підпорядкованими всій головній частині, та з підрядними, підпорядкованими сегментові головної частини, який виражає згорнуту пропозицію; другий – з підрядними валентного характеру, мотивованими семантикою опорного слова, та з підрядними невалентного характеру, мотивованими частиномовними (морфологічними) ознаками опорного слова; третій – з опосередковано-приреченневими підрядними, у яких підрядна частина через слово-посередник співвіднесена з предикативним центром головної частини, та опосередковано-прислівними підрядними, у яких підрядна частина через слово-посередник пов'язана з опорним словом у головній частині. З-поміж складнопідрядних речень з підрядними валентного характеру на нижчому рівні абстракції вичленувано ще два формально-синтаксичні різновиди: із власне-припредикативними та прикомпаративними підрядними, а серед конструкцій із підрядними невалентного характеру – чотири формально-граматичні різновиди: з присубстантивними, придієслівними, приад'єктивними та приадвербіальними підрядними частинами. Ці підтипи й різновиди являють собою не якісь абстракції, а реальні групи речень, які мають прозоро спостережувані відмінності у формально-граматичній структурі. Кожному з них у роботі відведено своє місце.

Привертають увагу неординарні міркування авторки монографії стосовно специфіки граматичного зв'язку сполучних слів який, котрий з опорними іменниками головної частини. Усупереч традиційним поглядам, згідно з якими ці сполучні слова узгоджуються в роді й числі з субстантивними членами головної частини, яким підпорядковані, Раїса Христіанінова обґрунтовує думку про те, що вони “не узгоджуються з означуваним іменником, а відтворюють його в підрядній частині в прономіналізованій формі” (с. 131), отже, відповідно відтворюють і рід та число опорного іменника.

Структура третього розділу – “Семантико-синтаксична організація складнопідрядних речень” – якоюсь мірою визначена другим розділом: семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень ідентифіковано в межах формально-граматичних підтипів та типів. Маємо деякі зауваження щодо внутрішньої організації цієї типології. Основою семантико-синтаксичної поліфункціональності складнопідрядних речень для Раїси Христіанінової слугують кілька критеріїв: семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, лексична й синтаксична семантика опорного слова, властивості

опорного слова як частини мови, характер та семантика сполучного засобу, функції підрядної частини стосовно головної. Важливо зробити акцент на тому, що для встановлення семантико-синтаксичних типів у різних формально-граматичних типах, підтипах складнопідрядних речень використано неординарні критерії. Наприклад, вісім семантико-синтаксичних типів складнопідрядних речень типової формальної структури з приреченневими підрядними частинами виділено передусім з огляду на семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, семантику сполучного засобу та функції підрядної частини щодо головної. Семантико-синтаксичні різновиди складнопідрядних речень типової формальної структури з прислівними підрядними валентного характеру встановлено за участю плану змісту опорного слова, семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, детермінованих валентністю опорного слова, характеру сполучного засобу, функцій підрядної частини стосовно головної; з прислівними підрядними невалентного характеру – за участю морфологічних властивостей опорних слів та семантичних функцій підрядних частин щодо опорних слів. Основою диференціації складнопідрядних речень типової формальної структури з опосередкованими підрядними слугують семантико-синтаксичні функції підрядних частин стосовно предикативного центру чи третього компонента головної частини, які не відрізняються своїми функціями від слів-посередників. Для визначення семантико-синтаксичних типів катафоричних складнопідрядних речень симетричної структури релевантною постає узагальнена лексична семантика співвідносного слова, а для конструкцій асиметричної структури – синтаксична семантика співвідносного слова. Семантико-синтаксичні типи приєднувальних складнопідрядних речень визначає синтаксична семантика сполучного слова. Це ще раз підтверджує той факт, що складнопідрядні речення становлять, з одного боку, складну, а з іншого – високоорганізовану систему мовних одиниць. Ми поділяємо думку Раїси Олександрівни про те, що виділені нею “три основні формально-граматичні типи складнопідрядних речень (типової формальної структури, катафоричні і приєднувальні) мають відмінності не тільки у формальній, але й у семантичній, зокрема семантико-синтаксичній, структурі... відрізняються і типом підрядного зв’язку, і технікою оформлення залежної предикації, і функцією підрядної частини стосовно головної, і способами взаємодії змістів головної і підрядної предикативних частин” (п. 3.1, с. 171).

Створена авторкою дослідження семантико-синтаксична типологія складнопідрядних речень з їхньою внутрішньою семантичною диференціацією, безперечно, має наукову цінність. Без будь-яких застережень сприймаємо внутрішню типологію складнопідрядних речень з приреченневими підрядними частинами. З-поміж них послідовно акцентуємо речення з темпоральними семантико-синтаксичними відношеннями (п. 3.2.1.1.1). Поділ цих речень на два підтипи – власне-часові і тривало-часові – добре аргументований: у перших одна з предикативних частин називає ситуацію, стосовно якої встановлюють час буття ситуації, позначеної другою частиною, тоді як другі позначають тривалість дії головної частини.

Оригінально, з виходом на основні принципи функційно-категорійної граматики описано механізм конституювання семантичних різновидів складнопідрядних речень із власне-припредикатними валентно зумовленими підрядними частинами, зокрема речень із загальною об'єктною семантики (за традиційною термінологією – з'ясувальних складнопідрядних речень). Здавалося б, конструкції, про які йдеться, схарактеризовані настільки скрупульозно, що знайти родзинку тут немає ані найменшої змоги. Однак її віднайдено: Раїса Олександрівна, опираючись на найновіші лінгвістичні розвідки, уперше в українському мовознавстві обґрунтовує тезу про реалізацію розглядуваними складнопідрядними реченнями двох видів співвіднесеності з об'єктивною дійсністю – модусно-диктумної й диктумно-диктумної, на основі чого вичленює й детально характеризує два відповідні підтипи цих речень.

Стосовно можливих семантичних груп катафоричних складнопідрядних речень асиметричної структури, які постали на базі прономінативів з означальною семантикою, наголосимо, що доречніше було б об'єднати їх у два різновиди – кількісно-характеризаційної і якісно-характеризаційної семантики, розглянувши речення міри й ступеня вияву ознаки у складі першого різновиду (п. 3.2.2.2, с. 270–271).

В останньому розділі праці – “Явища синхронної перехідності у сфері складнопідрядних речень” – виявлено й з'ясовано сутність синхронної перехідності між складнопідрядними та іншими типами речень, а також між різними типами складнопідрядних речень; покласифіковано синкретичні конструкції, що фокусують у собі ознаки складнопідрядних та інших типів речень, а також різних типів складнопідрядних речень. У полі зору авторки опинилися синкретичні складні конструкції з ознаками складнопідрядних і складносурядних, складнопідрядних і простих речень зі вставленням, а також із ознаками різних типів складнопідрядних речень. Лінгвістичний опис вимагав насамперед вибору адекватної методики. Тут Раїса Олександрівна виявилася на висоті. Застосована в роботі методика аналізу означених конструкцій дала змогу систематизувати матеріал, розкрити синхронну міграцію, яка охоплює складнопідрядні і складносурядні, складнопідрядні і прості речення, та перехідність у самій системі складнопідрядних речень. Розділ цікавий, але не позбавлений дискусійності. Нам імponує те, що конструкції з ознаками складнопідрядних та складносурядних речень диференційовано на підрядно-сурядні та сурядно-підрядні. Зробимо, проте, і такий закид: доречніше було б назвати всі різновиди, а не тільки типи сурядно-підрядних речень й докладно їх схарактеризувати (п. 4.1.1). Віднесення деяких речень до синкретичних потребує ґрунтовнішої аргументації. Йдеться, приміром, про групи синкретичних конструкцій із ознаками складнопідрядних речень і простих речень зі вставленими конструкціями, які мають просторову семантику: *Одного разу в Бомбеї, де пізньої ночі приземлився наш літак і довелося в аеропорту перебути кілька годин, чекаючи подальшого рейсу, вийшли ми з товаришем глянути на незнайоме місто (О. Гончар); У місті, де з стількох вікон чути гурля, Данко на це не звернув би уваги, але тут, серед тиші сільського вечора,*

ця музика вражала (Ірина Вільде); Перед поїздкою в аеропорт, звідки мав відлітати на Чорний континент рятувати дітей, просив свого друга дитинства вітати Тернівщину, кожну стежку і кожну травинку, зорі вранішні і вечірні (Я. Гоян) (п. 4.1.2, с. 291). На нашу думку, такі конструкції нічим не відрізняються від розгляданих у третьому розділі складнопідрядних речень із прислівними підрядними частинами невалентного характеру описово-характеризувальної атрибутивної семантики, пор.: Тільки в тюрмі, де все заборонено, пісня здатна викликати таке незвичайне загальне збудження (О. Савчук); ... глухе бовкання багатоголоса відлунювало в пущі Солом'янського лісу, куди прямцював рішучим ступом дядько Денис (В. Дрозд); З кухні, звідки густо пахне зернистою кавою і печивом з корінням, показується голова Яківчукової (Ірина Вільде) (с. 247).

Гадаємо, що синтаксична конструкція Зрештою, що важливіше, маємо мотив постійного пошуку людиною власної сутності та психологічного зростання в собі – себто перетворення людини на Людину (с. 291) так само є простим реченням зі вставленою конструкцією, а синтаксичні конструкції Хоч лле дощ, хоч мете завірюха, дівчина виходить з дому на ранкову прогулянку; Хоч лле дощ, хоч мете завірюха, але дівчина виходить з дому на ранкову прогулянку, що їх авторка трактує як підрядно-сурядні допустово-розділові синкретичні (с. 289), належать до складнопідрядних речень з однорідною су-підрядністю.

Розмірковування припиняємо й констатуємо таке: українська лінгвістика збагатилася серйозним граматичним дослідженням, у якому традиційну проблему – типологія складнопідрядних речень – представлено в найновішому науковому висвітленні.

*МИКОЛА СТЕПАНЕНКО,
доктор філологічних наук, професор*

Одержано 12.032013 р.